

ROMAN FEDAN
Akademia Pedagogiczna, Kraków

Przemiany w przemyśle mleczarskim w regionie przemyskim

Przemysł spożywczy zajmował i nadal zajmuje znaczące miejsce w gospodarce narodowej kraju. W 2001 r. na przemysł spożywczy przypadało 20,2% ogółu produkcji sprzedanej w obrębie sekcji przetwórstwo przemysłowe. Jego potencjał produkcyjny warunkowany jest w miarę stałym i wysokim popytem na artykuły konsumpcji spożywczej, a cechą szczególną jest jego ścisły związek z rolniczą bazą surowcową.

Celem artykułu jest ukazanie regresu przemysłu mleczarskiego w regionie przemyskim w okresie transformacji gospodarki kraju. W badanym obszarze przed 1990 r. funkcjonowało łącznie 8 zakładów przetwórstwa mleczarskiego, z których obecnie pracuje tylko jeden w Lubaczowie. Problematyka mleczarstwa rozpatrywana jest w obszarze administracyjnym byłego województwa przemyskiego, które w niniejszym opracowaniu autor proponuje określić mianem regionu. O charakterze gospodarczym i społecznym regionu przemyskiego decyduje rolnictwo i obszary wiejskie, gdyż 53% czynnych zawodowo stanowią zatrudnieni w rolnictwie, podczas gdy w kraju wskaźnik ten wynosi 28%. W obszarach wiejskich zamieszkuje tu aż 59,8% ogółu ludności. Prawie 40% produkcji przemysłowej w tym regionie przypada na przemysł rolno-spożywczy (Fedan 2001).

WARUNKI PRZYRODNICZE DLA PRODUKCJI ROLNICZEJ

Produkcja rolnicza w znacznym stopniu uzależniona jest od czynników przyrodniczych, a zwłaszcza rolniczej jakości gleb i klimatu. Na analizowanym obszarze pokrywą geologiczną tworzą przede wszystkim osady czwartorzędowe, które zajmują aż 74% ogólnej powierzchni, w tym na osady plejstocenijskie przypada około 56%. Wśród osadów plejstocenijskich duży udział mają lessy (ponad 22%) i twory pyłowe pochodzenia wodnego (około 15%), stanowiące substrat dla skał macierzystych gleb. Żyzność gleb wywiera określony wpływ na rodzaj i efekty produkcji rolniczej i zwierzęcej (Górz 1982). Na obszarze regionu przemyskiego przeważa typ gleb brunatnych, na które przypada 24,6% ich ogólnej powierzchni, kolejne miejsca zajmują mady (20,8%), czarnoziemy (15,3%), gleby piaskowe (9,0%) i czarne ziemie (7,6%). Stopień żyzności gleb określają klasy bonitacyjne ujęte w tab. 1.

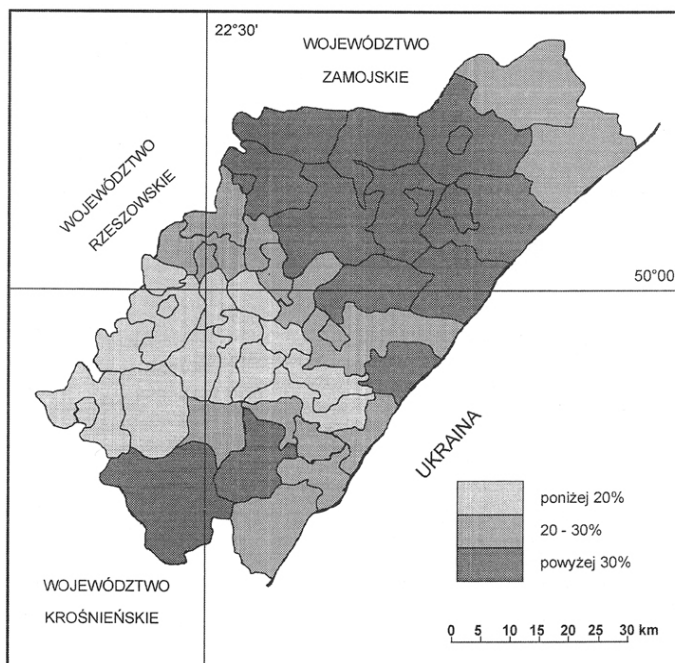
Tabela 1. Zestawienie bonitacji gleb na użytkach rolnych

Wyszczególnienie	Użytki rolne															
	grunty orne									użytki zielone						
	I	II	IIIa	IIIb	IVa	IVb	V	VI	VIz	I	II	III	IV	V	VI	VIz
Województwo przemyskie	1,9	12,7	19,5	15,2	22,9	14,1	11,0	2,5	0,2	0,4	5,5	21,5	38,1	25,3	7,9	1,3
Polska	0,5	3,2	10,1	13,9	22,6	16,7	20,7	11,4	0,9	0,1	1,6	12,9	41,0	32,1	11,3	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IUNG, Puławy 1981

Wskaźniki jakościowe gleb wskazują na przewagę wśród gruntów ornych regionu przemyskiego gleb średnich klas (IVa i IVb), na które przypada tu 37,0% ich ogólnej powierzchni. Bardzo zbliżony układ występuje również na obszarze kraju. Jednakże na analizowanym obszarze występuje bardzo wysoki udział gleb dobrych (IIIa i IIIb), które zajmują 34,7% ogólnej powierzchni gleb, podczas gdy w kraju stanowią one zaledwie 2,4%. Również podobny układ występuje w odniesieniu do powierzchni gleb bardzo dobrych (klasy I i II), na które przypada w regionie 14,6%, a w kraju 3,4% ich ogółu. Gleby średnie i bardzo słabe jakościowo (V i VI) zajmują łącznie 13,7% powierzchni i występują w obszarze Kotliny Sandomierskiej i Pogórza Przemyskiego. Na wymienione gleby przypada w kraju powierzchnia o 20% większa. Na omawianym obszarze występuje wyraźna równowaga pomiędzy udziałem gleb bardzo dobrych i najslabszych (14,6% i 13,0%).

W strukturze użytków rolnych w badanym regionie wysoki odsetek stanowią łąki i pastwiska jako naturalne pasze dla chowu bydła mlecznego (7,4% i 7,6% w powierzchni użytków rolnych). Ich układ przestrzenny ukazuje ryc. 1. Najwyższe udziały łąk i pastwisk w struk-

Ryc. 1. Udział użytków zielonych w procentach ogólnej powierzchni użytków rolnych w regionie przemyskim w 1988 r.

turze użytków rolnych zauważa się w północnym i południowym obszarze regionu, a zatem na terenach z przewagą gleb biellicowych i brunatnych. Z kolei niskie udziały użytków zielonych występują w środkowo-południowym pasie regionu, dla którego charakterystyczne jest występowanie gleb o najwyższej wartości rolniczej, a więc z przewagą czarnoziemów.

Rejonami predysponowanymi w kierunku chowu bydła są północne obszary regionu, gdzie użytki zielone zajmują ponad 30% użytków rolnych, oraz gminy południowo-wschodniej części omawianego regionu (20–30% użytków zielonych). Niski udział użytków zielonych w środkowej części regionu nie zaniża skali hodowli bydła. Jest to bowiem intensywny rejon upraw buraków cukrowych, dających wartościową paszę w postaci liści oraz wysłodków.

Przedstawiona analiza potwierdza wysoką jakość rolniczej przestrzeni omawianego regionu, średni wskaźnik rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla regionu przemyskiego według IUNG w Puławach wynosi 79,0, tj. o 12,4 punktów więcej od średniej skali krajowej (Witek 1981). Tak wysoka punktacja lokuje region przemyski w strukturze administracyjnej byłych województw na wysokim siódmym miejscu w kraju.

TENDENCJE ZMIAN W STRUKTURZE, POTENCJALE I PRODUKCJI PRZEMYSŁU MLECZARSKIEGO

Dla dokonania oceny zmian w sferze zaopatrzenia surowcowego, potencjału, wielkości i strukturze produkcji asortymentowej przemysłu mleczarskiego w badanym regionie, przyjęto rozległy wymiar czasu obejmujący lata 1982–2002. Początek tego okresu przypada na lata kryzysu społeczno-ekonomicznego kraju i gospodarki centralnie sterowanej, a koniec na czas zaawansowanej transformacji wprowadzającej zasady wolnego rynku i restrukturyzację przemysłu. Lata 80. to czas sprzyjający funkcjonowaniu przemysłu mleczarskiego, który wówczas objęty był wysokimi dotacjami z budżetu państwa na wytwarzanie konsumpcyjnych produktów nabiałowych. Kolejną sprzyjającą cechą była wysoka podaż mleka, nie tylko od gospodarstw indywidualnych, ale także z gospodarki uspołecznionej. Wiele gospodarstw państwowych (PGR) i spółdzielczych (RSP) prowadziło kierunkową produkcję zwierzęcą, w tym wysokotowarową produkcję mleka. To te dostawy mleka gwarantowały rytmiczność procesu produkcji mleczarskiej, zapewniając stały poziom dostaw surowca do zakładów przetwórczych.

W 1982 roku na obszarze byłego województwa przemyskiego funkcjonowały 4 okręgowe spółdzielnie mleczarskie zlokalizowane w Lubaczowie, Przemyślu, Przeworsku i Radymnie oraz cztery oddziały produkcyjne rozmieszczone w rejonie ich oddziaływań. W zakładach tych łącznie pracowało 654 osób, tj. 11,2% zatrudnionych w przemyśle spożywczym i prawie 2% w ogólnym przemyśle regionu. A zatem ówczesna branża mleczarska stwarzała znaczący rynek pracy, w którym oprócz zatrudnionych w zakładach przetwórczych było wiele stanowisk związanych z procesem zaopatrzenia surowcowego. Wielkość i struktura produkcji przemysłu mleczarskiego była znacząca, co obrazuje tab. 2.

Wszystkie podstawowe zakłady wraz z oddziałami wytwarzały szeroki asortyment produkcji mleczarskiej, jednakże zróżnicowany pod względem wielkościowym. Największe ilości mleka, śmietany i serów twarogowych, będących podstawowymi produktami spożywczymi, wytwarzanych było w zakładach w Przemyślu i Radymnie. Miało to uzasadnienie

w dużym zapotrzebowaniu na te wyroby przez chłonne rynki miejskie Przemysła i Jarosławia. W strukturze produkcji ważną pozycję zajmowały wyroby o wyższym stopniu uszlachetnienia, tj. masło i sery dojrzewające, produkowane głównie w zakładach w Lubaczowie, Przeworsku i Radymnie. Zdecydowanie największym producentem wymienionych wyrobów był zakład w Radymnie, który przekazał na rynek 47,0% ogółu wytwarzanego masła i 40,0% serów twardych w regionie. Tak wysoka produkcja asortymentowa była możliwa dzięki odpowiedniej podaży mleka z gospodarki nieuspołecznionej i uspołecznionej. Obsada krów na 100 ha użytków rolnych w gospodarce całkowitej była w regionie przemyskim o 7,4 sztuk wyższa aniżeli średnio w kraju.

Tabela 2. Struktura produkcji okręgowych spółdzielni mleczarskich województwa przemyskiego w 1982 roku (zakłady z oddziałami)

Nazwa wyrobu	Jednostka miary	Zakłady produkcyjne				Razem
		Lubaczów	Przemysł	Przeworsk	Radymno	
Mleko spożywcze	tys. l	1 958	10 444	1 840	6 931	21 173
Napoje mleczne	tys. l	10	97	129	166	401
Śmietana	tona	150	712	181	631	1 684
Masło	tona	443	308	474	1 093	2 318
Sery twarogowe	tona	158	386	216	414	1 174
Sery dojrzewające	tona	611	4	537	763	1 915
Kazeina	tona	88	61	84	75	308

Źródło: Sprawozdanie z produkcji wyrobów P-02; obliczenia własne

Tabela 3. Skup mleka w województwie przemyskim w 1982 roku

Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska	Skup mleka			Skup mleka ogółem
	gospod. indywid. w l	PGR w l	RSP w l	
Przemysł	12.996.784	2.004.933	113.307	15.115.024
Lubaczów	13.134.358	5.076.918	–	18.211.276
Przeworsk	16.101.829	204.361	32.431	16.338.621
Radymno	31.667.095	633.726	900.249	38.901.070
Razem	73.900.066	3.619.938	1.045.987	88.565.991
Udział %	83,4	15,4	1,2	100,0

Źródło: Sprawozdanie kwartalne ze skupu w rejonie działania w 1982 r.; obliczenia własne

Zauważa się tu wyraźne dysproporcje między gospodarką uspołecznioną i nieuspołecznioną zarówno w obsadzie krów jak i towarowości gospodarki mlekiem, co ma uzasadnienie w strukturze organizacji i zarządzania gospodarką uspołecznioną, z której mimo bardzo niskiej obsady krów na 100 ha użytków rolnych dostarczany był do produkcji bardzo wysoki procent pozyskiwanego mleka. Rzutuje to niewątpliwie na duży stopień towarowości produkcji mleka. Z kolei z gospodarki nieuspołecznionej przekazywana była do przetwórstwa zaledwie 1/3 wyprodukowanego mleka, a reszta pozostawała w gospodarstwach do konsumpcji własnej i jako pasza.

W 1982 roku do 8 mleczarni regionu przemyskiego dostarczono łącznie 88,6 mln litrów mleka, z czego na gospodarkę nieuspołecznioną przypadało 83,4%, PGR 15,4% i na rolnicze spółdzielnie produkcyjne 1,2% ogólnych dostaw. W tab. 3 zauważa się, iż najrozleglejszym zapleczem dostaw dysponował jednocześnie największy zakład mleczarski re-

gionu w Radymnie wraz z oddziałem w Jarosławiu. Należy zaznaczyć, że skup mleka zorganizowany był z obszaru całego regionu przemyskiego z wyjątkiem tylko 11 wsi położonych na Pogórzu Dynowskim.

Z przedstawionej analizy wynika, że przemysł mleczarski stanowił ważną pozycję w strukturze przemysłowej byłego województwa przemyskiego, oferował szeroki asortyment produktów nabiałowych oraz zabezpieczał w odpowiednim wymiarze oczekiwania rynku pracy.

Od 1990 roku obserwujemy w kraju zmiany w sferze społeczno-gospodarczej, zmierzające do funkcjonowania gospodarki i podmiotów gospodarczych według reguł wolnego rynku. W ramach szeroko pojętego procesu transformacji zakłady przemysłowe poddane zostały przekształceniom strukturalnym zmierzającym do rozwoju elementów struktury, które oznaczają nowoczesność, wyższą jakość i wyższą rentowność od rozwiązań dotychczasowych. Restrukturyzacja, realizowana w sposób celowy i zamierzony, może być uznana jako najbardziej dojrzała forma prowadzenia polityki zmian strukturalnych (Mikołajewicz 1995).

Gospodarka rynkowa narzuciła konieczność otwarcia się na otoczenie, na rynek, na konsumenta, na jego potrzeby i możliwości ich zaspokojenia (Parysek, Potrzebowski 1994). Temu skomplikowanemu procesowi poddane zostały także spółdzielcze podmioty gospodarcze, w tym zakłady mleczarskie. Zostały one pozbawione docelowej dotacji z budżetu państwa i nie były w stanie utrzymać dotychczasowej produkcji przy jednoczesnym konkurencyjnym napływie produktów mleczarskich na rynek krajowy z państw Europy Zachodniej. Sytuację tę pogarszał drastyczny spadek dostaw mleka ze względu na nieopłacalność chowu bydła mlecznego. W wyniku tak kształtującej się sytuacji ekonomicznej poszczególne zakłady mleczarskie ograniczały produkcję, zawężając podaż asortymentową na rynek i ograniczając stan zatrudnienia. Efektem tego procesu była stopniowa upadłość i likwidacja produkcji w latach 2001–2003 kolejno przez okręgowe spółdzielnie mleczarskie w Przemyślu, Radymnie i Przeworsku. Z ośmiu zakładów przetwórstwa mleczarskiego funkcjonujących w latach 80. na obszarze byłego województwa przemyskiego, pracuje obecnie tylko zakład mleczarski w Lubaczowie.

Dane w tab. 4 potwierdzają stopniowy regres w gospodarce mlekiem na obszarze regionu przemyskiego na przestrzeni 20 lat. Obecnie skup i przetwórstwo mleka ogranicza się tylko do obszaru powiatu lubaczowskiego i jest śladowym potwierdzeniem prężnego w przeszłości przemysłu mleczarskiego w tym regionie. Niepokojącym zjawiskiem jest drastyczny spadek pogłowia krów na 100 ha użytków rolnych, co decyduje o podaży mleka do przetwórstwa przemysłowego. Skup mleka w 2002 roku stanowił zaledwie 8,0% ogółu skupu w regionie w 1982 roku. Zróżnicowanie wielkości asortymentowej produkcji mleczarskiej w czasie przedstawia tab. 5.

Tabela 4. Zmiany w gospodarce mlekiem w regionie przemyskim

Lata	Krowy ogółem sztuk	Liczba krów na 100 ha UR	Skup w mln litrów
1982	89 062	38,3	88,6
1992	77 420	30,6	64,2
1998	52 390	20,7	39,3
2002*	9 330	14,8	7,1

* dotyczy funkcjonowania Zakładu Mleczarskiego w Lubaczowie
Źródło: Urząd Statystyczny Przemyśl 1999; obliczenia własne

Tabela 5. Asortymentowa produkcja przemysłu mleczarskiego w regionie przemyskim w latach 1982–2002

Nazwa wyrobu	Jednostka miary	Lata		Udział w %
		1982	2002	
Mleko spożywcze	tys. l	21 173	831,0	3,9
Napoje mleczne	tys. l	402	123,0	30,6
Śmietana	tona	1 674	165,0	9,8
Masło	tona	2 318	121,5	5,2
Sery dojrzewające	tona	1 915	359,0	18,7
Sery twarogowe	tona	1 174	181,5	15,4
Kazeina	tona	308	5,5	1,7

Źródło: Sprawozdanie P-02

W okresie 20 lat nastąpił gwałtowny spadek wielkości produkcji asortymentowej przemysłu mleczarskiego w badanym regionie. Obecnie podstawowe artykuły konsumpcyjne, jak mleko spożywcze, śmietana, masło i sery, muszą być uzupełniane na rynku regionalnym poprzez ich podaż z rynków ościennych oraz importu. W ślad za drastycznie ograniczoną produkcją przemysłu mleczarskiego zawężyły się przestrzenne powiązania tego przemysłu w sferze zbytu wyrobów gotowych. W 1982 roku przemysł mleczarski regionu przemyskiego wykształcił powiązanie przestrzenne w sferze zbytu wyrobów gotowych nie tylko z ościennymi regionami (małopolski, świętokrzyski), ale także z odległymi, jak pomorsko-kujawski i wielkopolski. W roku 2002 powiązania te ograniczyły się do własnego regionu i częściowo w odniesieniu do małopolskiego.

Tabela 6. Zbyt wyrobów gotowych przemysłu mleczarskiego regionu przemyskiego

Odbiorcy województwa	Masło (tony)		Sery dojrzewające (tony)		Kazeina (tony)	
	1982	2002	1982	2002	1982	2002
Śląskie	–	–	325,7	–	12,1	–
Lubuskie	–	–	35,9	–	14,5	–
Świętokrzyskie	–	–	3,6	–	21,2	–
Małopolskie	–	–	95,6	30,0	21,6	–
Podkarpackie	903,5	111,4	844,6	329,8	33,1	–
Opolskie	–	–	36,5	–	–	–
Kujawsko-pomorskie	–	–	20,7	–	5,0	–
Mazowieckie	–	–	80,5	–	–	–
Wielkopolskie	–	–	–	–	116,5	5,4

Źródło: Sprawozdanie P-02

Proces transformacji gospodarki wywarł negatywny wpływ na funkcjonowanie przemysłu mleczarskiego na obszarze regionu przemyskiego. Region ten posiadał dobrze zorganizowaną przestrzennie podaż mleka do przetwórstwa i produkował szeroki asortyment artykułów nabiałowych na rynek wewnętrzny, a także do regionów Polski południowej i centralnej. W procesie restrukturyzacji wstrzymało produkcję siedem zakładów mleczarskich i od 2003 roku funkcjonuje tylko zakład w Lubaczowie.

Następstwem przemian strukturalnych w przemyśle mleczarskim na obszarze regionu przemyskiego są:

- znaczący spadek asortymentowej produkcji mleczarskiej na rynek regionalny,
- spadek pogłowia krów na 100 ha użytków rolnych,
- zmniejszenie się dochodów u części ludności wiejskiej,
- zwiększenie stopy bezrobocia,
- dekapitalizacja znacznej części majątku trwałego byłych zakładów mleczarskich w Radymnie i Przeworsku.

Literatura

- Fedan R., 2001, *Baza surowcowa przemysłu mleczarskiego i jej zagospodarowanie w regionie przemyskim*, [w:] *Polska – Europa. Gospodarka, przemysł*, Wydawnictwo Nauk. AP, Kraków
- Górz B., 1982, *Problemy rozwoju i modernizacji drobnoobszarowego rolnictwa (na przykładach z regionu krakowskiego)*, Wydawnictwo Nauk. WSP, Kraków
- Mikołajewicz Z., 1995, *Procesy restrukturyzacji przemysłu w regionach*, Studia i monografie nr 222, Uniwersytet Opolski, Opole
- Parysek J.J., Potrzebowski G.A., 1994, *Zachowanie zakładów przemysłowych wytwarzających artykuły rynkowe i zaopatrzeniowe w warunkach gospodarki rynkowej*, [w:] *Zachowania przestrzenne przemysłu w zmieniających się warunkach gospodarowania*, pod red. Z. Ziolo, Kraków–Warszawa, s. 175–188
- Witek T. 1981, *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej według gmin*, IUNG, Puławy